

НАЦІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ МУЗИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Булик-Верхола С. З.

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Національний університет «Львівська політехніка»

вул. С. Бандери, 12, Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-4593-3571

sofibw@ukr.net

Ключові слова: *музична термінологія, вторинна номінація, морфологічний спосіб творення, морфолого-синтаксичний спосіб творення, аналітична деривація.*

Статтю присвячено аналізу власне мовних ресурсів для поповнення музичної термінології української мови, які сприяють збереженню автентичності національної наукової мови. Питомими засобами творення музичних термінів є використання наявних в українській мові моделей: вторинної номінації, морфологічного, морфолого-синтаксичного й аналітичного способів.

Вторинна номінація має в основі один із лексико-семантичних засобів – метафору (вождь, ключ) або метонімію (веснянка, гучність), унаслідок відбувається звуження та розширення семантики, зміна обсягу поняття, перенесення назв за різноманітними асоціаціями.

Одним із найзначніших джерел збагачення української музичної термінології є морфологічний спосіб творення: найширше представлене суфіксальне творення (оркестрування, співак), незначну кількість термінів утворено префіксальним (відголос), префіксально-суфіксальним (приструнник), безафіксним (заспів) способами, композицією (одноголосся), юктапозицією (комедія-балет), абрєвіацією (ДТК), адже в морфологічній структурі термінів, утворених шляхом афіксації, слово- й основоскладання, закладені основи структурної систематизації термінів. Морфолого-синтаксичний спосіб творення широко використовували в церковно-музичній термінології XV–XVII ст. (владна, херувимська), а в сучасній музичній терміносистемі непродуктивний (колискова). Засвідчено процес субстантивації прикметників (трисвяте, півчий) в українській мові та запозичення субстантивованих прислівників: анданте, алєгро, лярго (назви темпів і творів).

Аналітична деривація є одним із найпродуктивніших шляхів поповнення музичної терміносистеми (висхідний увідний тон, розмір такту). Складені терміни передають належність до класифікаційного ряду, що ґрунтується на гіперо-гіпонімічному зіставленні понять, а це сприяє широкому використанню цього способу творення в музичній термінології.

Негативним явищем у сучасній українській музичній термінології є значний спад активності дериваційних процесів, що призводить до дисбалансу між термінотворенням і входженням запозичень. Позитивним процесом уважаємо міграцію діалектної лексики до периферії музичної терміносистеми, що сприяє самоутвердженню української культури та збереженню її національного колориту.

NATIONAL MEANS OF CREATION OF MUSICAL TERMINOLOGY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Bulyk-Verkhola S. Z.

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Lviv Polytechnic National University
Stepan Bandera str., 12, Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4593-3571
sofibw@ukr.net*

Key words: *musical terminology, secondary nomination, morphological way of creation, morphological-syntactic way of creation, analytical derivation.*

The article is devoted to the analysis of native language resources to supplement the musical terminology of the Ukrainian language, which contribute to the preservation of the authenticity of the national scientific language. Specific means of creating musical terms are the use of models available in the Ukrainian language: secondary nomination, morphological, morphological-syntactic and analytical methods.

The secondary nomination is based on one of the lexical and semantic means – metaphor or metonymy, as a result of which there is a narrowing and expansion of semantics, a change in the scope of the concept, transfer of names by various associations.

One of the most significant sources of enrichment of Ukrainian musical terminology is the morphological way of creation: the most widely represented suffixal creation, a small number of terms are formed by prefix, prefix-suffixal, non-suffixal, juxtaposition, abbreviation, – because in the morphological structure of terms formed by affixation, word- and basic composition, laid the foundations of structural systematization of terms. Morphological and syntactic method of creation was widely used in church and musical terminology of the XV–XVII centuries, and in modern musical terminology unproductive.

Analytical derivation is one of the most productive ways to replenish the musical terminology. Compound terms convey belonging to a classification series based on a hyper-hyponymic comparison of concepts, which contributes to the widespread use of this method of creation in musical terminology.

A negative phenomenon in modern Ukrainian musical terminology is a significant decline in the activity of derivation processes, which leads to an imbalance between term formation and the entry of borrowings. We consider the migration of dialect vocabulary to the periphery of the musical terminology to be a positive process, which contributes to the self-affirmation of Ukrainian culture and the preservation of its national color.

Постановка проблеми. Процес найменування спеціальних музичних понять безпосередньо пов'язаний із мовною номінацією. Збагачення музичної термінології виходить за межі словотвору, оскільки в цій системі наявні аналітичні конструкції, входження з чужих мов і діалектів української мови. «Для створення нового терміна можуть бути використані різні мовні засоби, а вибір оптимального способу номінації – складний процес, він визначається об'єктивними й суб'єктивними моментами, зовнішніми і внутрішніми факторами» [6, с. 160–161]. В українському термінотворенні спостерігаємо дві протилежні тенденції: намагання зберегти автентичність терміносистеми завдяки

національним мовним ресурсам і використання в ролі термінів запозичених номінацій. «Проблема балансу між цими двома тенденціями, – зауважує З. Куньч, – особливо гостро постає в нинішніх умовах, коли відбувається суттєвий англомовний тиск на українську термінологію, крім того, залишається недоладною тенденція до калькування термінів за взірцем російської мови» [5, с. 39].

Актуальність дослідження зумовлена потребою виявити переваги й недоліки національних джерел поповнення музичної термінології української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми творення термінів, зіставлення пито-

мого й запозиченого в термінології вивчали Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, Т. Кияк, Л. Симоненко, В. Пілецький, З. Куньч, Г. Наконечна, О. Литвин, А. Загнітко, О. Кочерга, М. Ганіткевич, Р. Рожанківський та ін. Музичну термінологію української мови в різних аспектах аналізували в працях О. Горбач, С. Булик-Верхола, З. Булик, О. Павлова, М. Шекера, В. Ярмак, О. Степанова.

Метою дослідження є аналіз національних джерел поповнення музичної термінології української мови – вторинної номінації, морфологічного, морфолого-синтаксичного й аналітичного способів.

Об'єктом дослідження є процес поповнення музичної термінології української мови завдяки національним мовним ресурсам.

Предметом дослідження є українські музичні терміни, зафіксовані в словниках різних типів, у музикознавчих та етнографічних працях.

Виклад основного матеріалу. До складу власне української термінології зараховуємо не лише номінації, що виникли від питомих твірних основ, а й слова, утворенні за допомогою українських афіксів від запозичених твірних основ. Наприклад, терміни: *орган* (гр.), *домінанта* (лат.), *сольфеджіо* (італ.), *гриф* (нім.), *куплет* (фр.), *романс* (ісп.), *джаз* (англ.) – запозичені із зазначених мов, але похідні від них терміни: *органный*, *домінантний*, *сольфеджувати*, *підгриф*, *куплетний*, *романсовий*, *джазовий* – є власне українськими номінаціями. Для найменування наукових понять використовують і словосполучення, які вважаємо власне українськими термінами, хоча в них може бути поєднано кілька питомих слів (*гармонічний лад*), кілька запозичених лексем (*музика бароко*) або питомі та запозичені слова (*обернений акорд*).

Використання власне мовних ресурсів сприяє збереженню автентичності національної наукової мови. Джерелами поповнення української музичної термінології питомими термінами є використання вторинної номінації, наявних у мові словотворчих моделей (морфологічного, морфолого-синтаксичного способів) і словосполучень (аналітичний спосіб).

Застосування способу вторинної номінації – використання наявної в мові назви для позначення наукового поняття – поповнює термінологію кількісно (функції термінів починають виконувати слова, які раніше не були термінами) та якісно (відбувається звуження або розширення семантики й зміна обсягу понять) [1, с. 63]. Спосіб вторинної номінації має в основі один із лексико-семантичних засобів – метафору або метонімію.

Термінологізація відбувається на основі метафоричних процесів, що ґрунтуються на переосмисленні назв за подібністю зовнішніх ознак – форми, розміру, розташування частин

(*обробка* – надавання чому-небудь потрібного вигляду, доведення до певного стану; видозміна музичного твору шляхом гармонізації, аранжування або транскрипції); за схожістю функцій (*лад* – стан, коли все робиться, виконується як треба, відповідно до певних вимог, правил; упорядкованість; система інтонаційних взаємозв'язків на основі організаційно стійких і нестійких звуків); за зовнішньою та функціональною подібністю (*язичок* – рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини; деталь дерев'яних духових музичних інструментів).

Музичні терміни виникають і на основі метонімічного перенесення назви з родового поняття на видове (*коломийка* – музичний жанр; жартиліва українська народна пісня куплетної форми; народний танець гуцульського походження), з процесу на результат (*аранжування* – дія або її результат за значенням аранжувати), з процесу на властивість (*гучність* – дзвінке звучання, далека чутність; відчуття, створене вухом при сприйнятті звукових хвиль).

Музичній термінології притаманне явище термінологізації – переходу слова зі загальноживотної лексики до терміносистеми (*душа, коза, ребро, головка, язичок, корба, тарілки*). Явище ретермінологізації – «перенесення готового терміна з однієї галузевої сфери в іншу з повним або частковим його переосмисленням і перетворенням у міжгалузевий омонім» [4, с. 79], спостерігаємо здебільшого між чужомовними термінами (музичними й літературознавчими: *балада, елегія*; живописними: *ансамбль, арабеска*, хореографічними: *адажіо, варіація*, мовознавчими: *акцент, синкопа*), а між питомими – украї рідко (*вступ, плач, ударник*).

Унаслідок вторинної номінації відбувається звуження та розширення семантики, зміна обсягу поняття, перенесення назв за різноманітними асоціаціями. Цей спосіб характерний для раннього етапу формування музичної термінології – більшість термінів, утворених цим способом, відома вже в XVII ст. (*головка, драбина, стрибок*), він особливо продуктивний для найменування народних музичних інструментів (*баран, бугай, коза, міх, ребро, варвара, катеринка*). Вторинна номінація, підкреслює З. Куньч, «зберігає прозору внутрішню форму, завдяки чому термін якоюсь мірою відсилає нас до суті наукового поняття; крім того, завдяки лексико-семантичному способу підтримується автентичність термінології» [5, с. 42].

Морфологічний спосіб творення є одним із найпродуктивніших джерел збагачення української музичної термінології [2, с. 259–271].

Найширше представлене **суфіксальне** творення музичних термінів. Його активно використовують для творення іменників таких типів: для назв осіб – іменникова твірна основа + суфікси

-ач- (сурмач, трубач), -ник- (барабанник, бандурник), -ар- (гусяр, сопілкар), -ець- (дудець, консерваторець), дієслівна твірна основа + суфікси -ак- (гудак, співак), -ач- (заспівувач, слухач), -ець- (виконавець, гравець), -ун- (гудун, співун); для назв із предметним значенням – дієслівна твірна основа + -ник- (глушник), -ик- (пищик), прикметникова твірна основа + -ак- (спідняк), -ик- (пісенник), іменникова твірна основа + -ок- (смичок); для назв з абстрактним значенням – прикметникова твірна основа + -ість- (речитативність, тональність), віддієслівна твірна основа + -нн- (детонування, оркестрування).

Прикметники утворено від іменникових твірних основ за допомогою суфіксів -ов- (теноровий), -н- (пісенний), -альн- (інструментальний), -ічн- (гармонічний), -ськ- (диригентський); а дієслова – від іменникових твірних основ за допомогою суфіксів -ува- (арпеджувати), -и- (барабанити).

Незначну кількість термінів утворено **префіксальним** (відзвук, затакт, підгриф, призвук), **префіксально-суфіксальним** (підбасок, підборідник, побічник, приструнник) і **безафіксним** (брязк, заспів, приспів, розспів, спів) способами.

Спосіб основоскладання (композиція) був поширений у XVII–XIX ст., він характерний для термінів, які вже вийшли з ужитку (піснєписець, дудигайди, солодкогласіє), натомість у сучасній музичній термінології він менш продуктивний (нотносець, багатоголосся, дводенцівка). Найпоширенішими є терміни, що складаються з основ двох іменників (ладотональність, звукоряд); сполучення, у яких перша частина – основа іменника, друга – дієслова (голосоведення, тактомір); складні слова, що утворені складанням основ числівника й іменника (тритон, одноголосся, двоспів).

Способом словоскладання (юкстапозицією) утворено терміни від двох самостійно вживаних іменників, їм притаманна автономність складових компонентів – чужомовних лексем (опера-балет) або питомої та чужомовної лексеми (коробка-резонатор). **Абревіація** в досліджуваній терміносистемі нехарактерна (ЕМ, ДТК, музучилище, держконцерт).

Морфологічний спосіб творення є одним зі значних джерел збагачення української музичної термінології. Головна причина його продуктивності полягає в тому, що в морфологічній структурі термінів, утворених шляхом афіксації, слово-й основоскладання, закладені основи структурної систематизації.

Морфолого-синтаксичний спосіб творення – це граматико-лексичне переосмислення слова та його перехід із розряду однієї частини мови в іншу. Субстантивація прикметників характерна для творення церковно-музичних термінів XV–XVII ст. (владна, херувимська, трисвяте,

півчий), а в сучасній музичній терміносистемі рідкісна (колискова). Особливістю музичної термінології є наявність субстантивованих прислівників: *анданте, алегро, лягго* (назви темпів і творів), проте, на нашу думку, процес переходу прислівників до розряду іменників відбувся ще в італійській мові, а українська запозичила ці терміни в обох функціях, оскільки традиція називання музичних творів темпами походить із Європи.

Аналітична деривація є одним із найпродуктивніших шляхів поповнення сучасних терміносистем [3, с. 8–12]. Складені номінації походять із синтаксично оформленого сполучення слів та утворюють розкладні й нерозкладні словосполучення. Розкладні поділяємо на вільні словосполучення, у яких кожен із компонентів є музичним терміном, що може вільно сполучатися з іншими термінами в межах терміносистеми (*співацький голос, фортепіанний концерт*), і неподільні словосполучення, у яких один із компонентів має нульову термінологічну валентність, а інший є музичним терміном (*спорідненість тональностей, збільшений інтервал*). Нерозкладні терміни – це фразеологізми, у яких відображаються лише деякі зовнішні ознаки іменованих понять (*сильна доля, галантний стиль*).

Найпоширенішими є двокомпонентні розкладні терміносполуки, утворені за такими моделями: прикметник + іменник (*висхідна гама, фригійський лад*), іменник + іменник (*обернення акорду, прискорення ритму*), числівник + іменник (*перша вольта, тридцять друга павза*), дієприкметник + іменник (*зменшена квінта, збільшений тризвук*), іменник + прислівник (*кварта вниз, секста вгору*), дієслово + прислівник (*грати напам'ять, співати фальшиво*). Трикомпонентні терміни утворено на основі двокомпонентних словосполук (*симфонічний оркестр – малий симфонічний оркестр, великий симфонічний оркестр*) або на базі одного слова (*виконання – виконання в античному стилі, виконання в турецькому стилі, виконання в модерному стилі*). Нечисленними виявилися в музичній термінології багатокомпонентні структурні моделі (*виконання в стилі камерної музики*).

Аналітична деривація сприяє побудові структурної ієрархії, яка ґрунтується на гіперо-гіпонімічному зіставленні понять: родовим є поняття *музичний колектив*, видовим – *вокальний, інструментальний колектив* (за способом звукодобування), підвидовим – *оркестр, хор, ансамбль* (за кількістю елементів, що входить у ціле), груповим – *симфонічний, духовий, камерний, естрадний оркестри; чоловічий, жіночий, мішаний хори* (за характером елементів, що входять у ціле). Причиною активного використання цього способу термінотворення є стрімкий розвиток музич-

ної галузі, потреба конкретизації наявних і нових наукових понять, можливість виділити гіперо-гіпонімічні відношення між терміносполуками.

Особливістю музичної термінології є залучення діалектних назв до термінологічної підсистеми української мови. Цей процес виявлено на початковому етапі формування і становлення терміносистеми (народна лексика широко представлена в лексикографічних працях XVI–XIX ст., у проєкті Словника музичних термінів (1930), у Музичному словнику З. Лиська (1933).

Назви народних музичних інструментів утворено такими способами: семантичним (*катеринка, корба, підкова*) і морфологічним: суфіксальним (*басівка, деркач, дудиця*) та суфіксально-префіксальним (*приструнник, підбородок*). Назви музикантів, які грають на народних інструментах, утворено переважно суфіксальним способом (*горний, тайдаш, трубайло*), інколи морфолого-синтаксичним (*басистий, органістий, цимбалістий*). Називання жанрів та окремих музичних творів здійснюється семантичним (*гарбуз, аркан, коло*), суфіксальним (*шумка, гаївка, триндичка*) й аналітичним (*гуцульський козачок, раковецький кручений*) способами творення.

Більшість діалектних музичних назв поповнила термінофонд української мови – стала науковою номінацією, що перебуває на периферії музичної терміносистеми. Ставши термінними назвами, діалектні найменування втратили образність та експресивність, набули ознак, властивих термінам.

Висновки й перспективи подальших розробок. Збереженню автентичності наукової мови сприяє використання наявних в українській мові моделей творення термінів: вторинної номінації, морфологічного, морфолого-синтаксичного, аналітичного способів творення.

Унаслідок вторинної номінації відбувається звуження та розширення семантики, зміна обсягу поняття, перенесення назв за різноманітними асоціаціями. Одним із найзначніших джерел збагачення української музичної термінології є морфологічний спосіб творення, адже в морфологічній структурі термінів, утворених шляхом афіксації, слово- й основоскладання, закладені основи структурної систематизації термінів. Морфолого-синтаксичний спосіб творення широко використовували в церковно-музичній термінології XV–XVII ст., а сучасній музичній терміносистемі він непритаманний (*колискова*). Аналітична деривація є одним із найпродуктивніших шляхів поповнення музичної термінології, оскільки сприяє побудові структурної ієрархії, яка ґрунтується на гіперо-гіпонімічному зіставленні понять. Збагачення української музичної термінології відбувається завдяки широкому використанню діалектних номінацій у термінній функції.

Негативним явищем у сучасній українській музичній термінології є значний спад активності дериваційних процесів, що призводить до дисбалансу між термінотворенням і входженням запозичень. Позитивним процесом вважаємо міграцію діалектної лексики до периферії музичної терміносистеми, що сприяє самоутвердженню української культури та збереженню її національного колориту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булик-Верхола С. Вторинна номінація як спосіб творення музичних термінів в українській мові. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 620: *Проблеми української термінології*. Львів, 2008. С. 62–65.
2. Булик-Верхола С. Морфологічний спосіб творення як джерело поповнення складу української музичної термінології. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна»*. Львів, 2000. Вип. 29. С. 259–271.
3. Булик-Верхола С., Теглівець Ю. Аналітичний спосіб творення музичних термінів української мови. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Київ : Гельветика, 2020. Том 31 (70). № 1. Частина 1. С. 8–12.
4. Кияк Т.Р. Семантичні аспекти нормалізації термінологічних одиниць. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. Житомир : ЖДУ, 2008. № 38. С. 77–80.
5. Куньч З.Й. Питоме й запозичене в термінології: проблема балансу. *Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм*. Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2018. 180 с.
6. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство : підручник. Львів : Світ, 1994. 216 с.

REFERENCES

1. Bulyk-Verkhola, S. (2008). Secondary nomination as a way of creating musical terms in the Ukrainian language. [Vtorynna nominatsiya yak sposib tvorennya muzychnykh terminiv v ukrayins'kyi movi] *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic» № 620. Problems of Ukrainian Terminology*. Lviv, 2008. P. 62–65.
2. Bulyk-Verkhola, S. (2000). Morphological method of creation as a source of replenishment of Ukrainian musical terminology. [Morfolohichnyy sposib tvorennya yak dzherelo popovnennya skladu ukrayins'koyi muzychnoyi terminolek-syky.] *Bulletin of Lviv University. The series is philological*. Lviv, 2000. Issue. 29. P. 259–271.
3. Bulyk-Verkhola S., Teglivets Y. (2020). Analytical method of creating musical terms of the Ukrainian language. [Analitychnyy sposib tvorennya muzychnykh terminiv ukrayins'koyi

- movy.] *Scientific notes of TNU named after VI Vernadsky. Series: Philology. Social communications. Volume 31 (70). № 1. Part 1.* K.: «Helvetica», 2020. P. 8–12.
4. Kiyak, T.R. (2008). Semantic aspects of normalization of terminological units. [Semantychni aspekty normalizatsiyi terminolohichnykh odynyts'.] *Bulletin of Zhytomyr State Ivan Franko University*. 2008. № 38. Zhytomyr : ZhDU. P. 77–80.
 5. Kunch, Z.Y. (2018). Specific and borrowed in terminology: the problem of balance. [Pytome y zapozychene v terminolohiyi: problema balansu.] *Theory of the term: concretization of lexical-semantic paradigms*. Lviv: Halytska Vydavnycha Spilka, 2018. 180 p.
 6. Panko T.I., Kochan I.M., Matsyuk G.P. (1994). *Ukrainian terminology* [Ukrayins'ke terminoznavstvo]: Textbook. Lviv: Svit, 1994. 216 p.